Boktryckaren Henrik Fougts stilgjuteri 1775–1782

Anteckningar om svensk stilförsörjning under 1700-talet

Av Sten G Lindberg

Till minnet av sitt första halvsekel 1943 utgav Svenska boktryckareföreningen sedermera professorn i konsthistoria Nils G. Wollins "Studier i frihetstidens boktryckarkonst", som han kallade *Det första svenska stilgjuteriet*. Därmed avsåg han Matthias Holmerus stilgjuteri i Stockholm 1741–74, igångsatt av boktryckaren Peter Momma och ofta under dennes direkta ledning.

Tretton år senare disputerade Bengt Bengtsson på avhandlingen *Svenskt stilgjuteri före år 1700. Studier i svensk boktryckerihistoria* (1956). Huvuddelen av denna epokgörande undersökning ägnades den av Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna inkallade schlesiske stilskäraren och stilgjutaren Peter van Selow, som gjorde Sverige självförsörjande med stil under den stora kulturella upprustningens tid.[1] Bengtsson analyserade i de statliga gymnasietryckeriernas inventarier stilförråden och spårade dem tillbaka i tiden. Han kunde göra troligt, att även vår förste boktryckare, Johann Snell från Lübeck, själv förnyat sitt stilförråd genom egen stilgjutning, liksom under 1500-talet såväl Jürgen Richolff som Andreas Gutterwitz.[2]

Förhållandet mellan boktryckare, stilskärare och stilgjutare i äldre tider har ofta varit föremål för missuppfattningar. Ännu i år, då vi firar 500-årsminnet av boktryckarkonstens införande i vårt land, har man kunnat möta den under 1800-talet och 1900-talets första decennier allmänt spridda föreställningen, att under den nya teknikens första halvsekel, inkunabeltiden, varje boktryckare var sin egen stilskärare och stilgjutare. Denna bild är numera övergiven, bäst och klarast rengjord av typhistorikern Harry Carter från Oxford.[3]

Att i stål gravera eller skära ut bokstäver i upphöjd relief av absolut enhetlig form och storlek genom hela alfabetet var ett synnerligen svårt arbete, som krävde stor skicklighet och lång tid. I boktryckarkonstens första dagar kunde den ännu ovane stilskäraren inte producera mer än två patriser i veckan. Det garnityr om 170 tecken i textura, som användes av Johan Gutenberg, skulle då ha erfordrat omkring 2

år att skära i stål, har man beräknat.[4] Den franske stilskäraren Claude Garamond vid 1500-talets mitt uppger, att de tre olika storlekarna av grekiska typer han skar på franske kungens uppdrag, tog honom inalles 8 år att framställa. Ännu i den franska encyclopedien två hundra år därefter uppger författarna, att stilskärarens konst var svår och att vid 1700-talets mitt det endast fanns omkring 12 stilskärare i hela Frankrike och att mer än hälften av dem verkade i Paris.

De ständiga svårigheterna med stilförsörjningen

Om i äldre tider antalet i stål skurna patriser var starkt begränsat, var handeln med matriser desto mera utbredd. Sedan stålpatrisens bok-

1. Stilgjuteri. Kopparstick av stilskäraren Johann Ernst Mansfeld i Wien, använd som frontespis till C. G. Täubel, Allgemeines theoretisch-practisches Wörterbuch, Bd 2, Wien 1805. (Sohm 4:o no. 5.)

Samtliga foton Kungl biblioteket, Fotodetaljen.

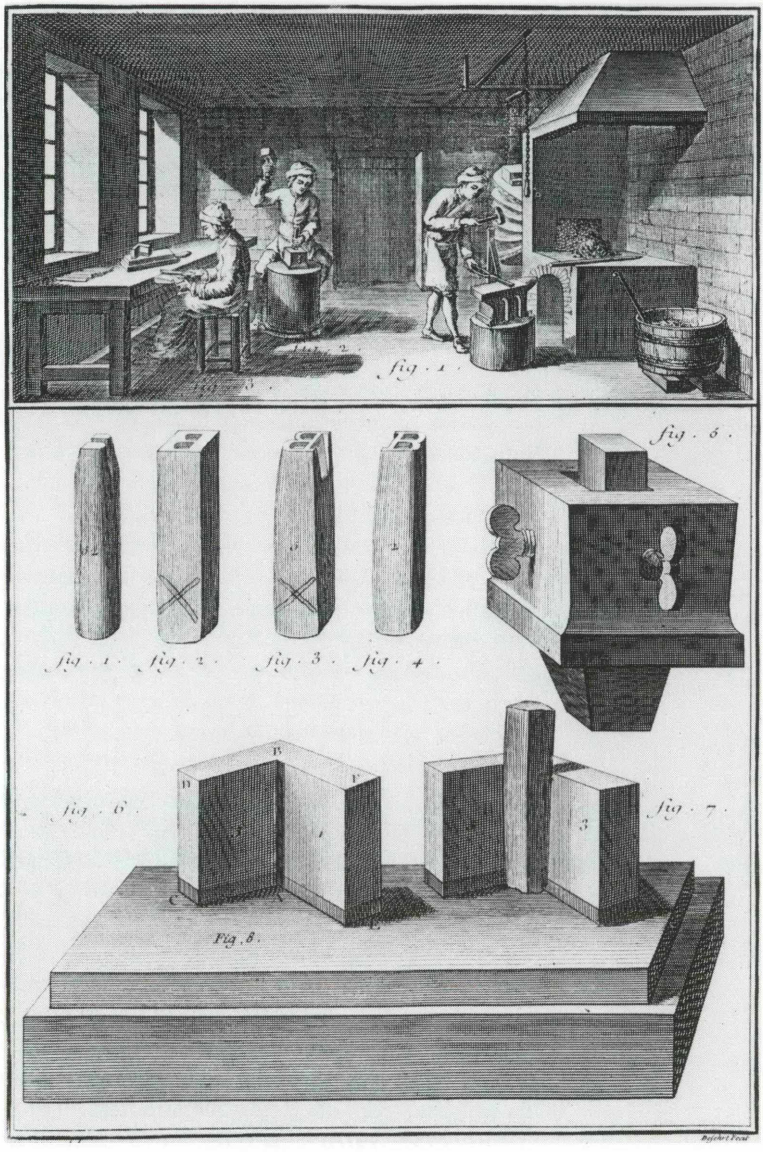

stavsbild slagits in i matrisen av koppar, kunde denna senare tillriktas att passa olika gjutinstrument. Matrisernas ägare kunde själva genom egen gjutning tillverka så mycket brödstil som de behövde. Större tryckerier köpte matriser i erforderliga mängder för egen stilgjutning. Små företag måste nöja sig med att inköpa färdiggjutna stilgarnityr.

Det säger sig självt att tryckalstren från dessa små officiner snart uppvisar slitna typer och dåligt tryck. Ett sorgligt exempel härpå erbjuder universitetsboktryckeriet i Uppsala under den mäktige Olaus Rudbecks skyddsling och måg, Henric Curio. Han hade följt med Janssonius från Amsterdam till Stockholm (1647–56), och i hägnet av den respekt, som holländska boktryckare under 1600-talet åtnjöt, blivit utsedd till akademiboktryckare i Uppsala (1664–85). Han ådrog sig snart professorernas klagomål, vilkas uppenbara berättigande S E Bring i sin grundläggande historik över *Boktryckerierna i Uppsala* inte riktigt kunnat förmå sig att erkänna.[5] De stilprov Bring reproducerar från Curios officin kan inte tolkas som offert för stilgjutning utan endast som hans eget typinventarium.

Likväl var utgångsläget i Uppsalatryckeriet bättre än vad man hittills gjort gällande. Curios företrädare som akademiboktryckare, Johannes Pauli, var också holländare och hade likaledes kommit till Stockholm med Janssonius officin. Han hade livligt uppmuntrats att skaffa ny stil av den skarpe bibelexegeten Johannes Terserus, som behövde ett välrustat tryckeri för sitt av drottning Christina erhållna uppdrag att ge ut Gamla Testamentets hebreiska grundtext med latinsk översättning och kommentar. Terserus kritik av det äldre tryckeriets tillstånd och hans energiska ingripanden för tryckeriets upprustning har Bring skildrat, stödd på konsistoriets protokoll och inlagor. Där nämnes hur Pauli importerat ny stil från Holland av en stilgjutare vid namn Jacques Valet, och vikten antecknas noga för tre raka och fyra lutande stilgrader 1651 och sex raka antikvor, tre kursiver, två "högtyska" frakturgrader samt fyra uppsättningar stora versaler år 1653. Vem denne Valet var, har tidigare ej varit känt i Sverige. Han kan dock numera identifieras efter publiceringen av Stanley Morison's mäktiga monografi över ärkebiskop Fell's köp av typer och stilgjuteri till Oxford 1673 samt av Harry Carters rikt kommenterade översättning till engelska av Charles Enschedé's *Fonderies de caractères* (1908; *Typefoundries in the Netherlands,* 1978).[6] Jacques Valet föddes i Genève strax efter 1600 och var mellan 1643 och 1672 en av de mest driftiga stilgjutarna i Amsterdam och leverantör av stil icke bara till de största tryckerierna i hemlandet utan även till England. Vid sin död i dec 1672 var Valet inbegripen i förhandlingar med ärkebiskop Fell om att flytta till Oxford som universitetets stilgjutare. Nio garnityr av de berömda "Fell types" anser Carter vara av Valets gjutning. Fell's ombud i Amsterdam, dr Marshall, räknar upp Valet jämte van Dyck, Voskens och Bleau som de bäst kända stilgjutarna i staden men tillägger, att Valet endast åtager sig att justera matriser men icke att skära patriser. Man hade föredragit Valets typer eftersom van Dycks ansågs vara för dyra.

Det var således denna erfarne och eftersökte stilgjutares garamondsnitt, som kom till Uppsala, beställt därför att studenterna hotat

2. Stilgjuteri, ur den franska Encyclopediens Recueil de planches, 1763. Patrisgravyr. Interiör av ateljé med smedja.
Fig 1. Arbetare smider en patris på städet.
Fig 2. Arbetare slår kontrastämpeln på stålpatrisen.
Fig 3. Arbetare filar bokstavens yttersida.
Nedre delen.
Fig 1. Kontrastämpel för hålen i versala B.
Fig 2. B-patris utstansad av kontrastämpeln.
Fig 3. B-patrisen helt färdig, sedd från basen.
Fig 4. B-patrisen sedd uppifrån.
Fig 5. Städet med två skruvar omslutande ett patrisämne färdigt att stansas.
Fig 6. Vinkelhake för slipning av patris.
Fig 7. Vinkelhake med patris att slipa med olja på stenen.
Fig 8. Oljesten infattad på träbord.

att annars trycka i Stockholm, och trots att akademisekreteraren Fontelius ansett denna stil "onödig".[7] Sen är det en annan sak, att den oduglige Pauli inte kunde hålla ordning på leveranserna eller stilförrådet.

Före denna betydelsefulla förbättring av akademitryckeriets utrustning hade Terserus försökt förvärva den 1648 avlidne van Selows stilgjuteri åt universitetet, men strängnästryckaren Brockenius gav ett bättre bud "och drogh aff medh hela wärket". Lika liten framgång hade Terserus haft i sitt försök att anställa van Selows stilgjutare Michart.

Henrik Fougts föregångare

Någon tryckare med eget stilgjuteri erhöll inte Uppsala universitet förrän akademiboktryckaren utsågs bland de största boktryckarna i huvudstaden. Henrik Keyser och Johan Henrik Werner Keysers stilprov av år 1691 omfattar 6 raka antikvor, 6 kursiver, 8 frakturer, 3 schwabachsnitt, några grekiska och hebreiska eller inalles 27 typsnitt. De flesta hade han importerat från Holland under en resa 1689. Ett av de viktigaste typsnitten, den grova mittel fraktur, som blev "huvudsakligt byggnadsmaterial" i Karl XII:s bibel, har Bengt Bengtsson med säkerhet kunnat identifiera såsom härrörande från dåtidens största stilgjuteri i Amsterdam, Dirk Voskens, som i sitt företag sugit upp såväl van Dycks som Bleaus. Keyser uppger i sitt förord, att han försett sig med "pressar, stilar och konstens tillhörigheter". "Jag haver ock förnämt folk visat, det hos mig de raraste stilar kunna gjutas, så att om någon åstundar stilar till ett tryckeri, har den tillfälle sig hos mig att anmäla". "Även om denna uppgift kan diskuteras", kommenterar Bengtsson, "och hans skicklighet som stilgjutare betraktas som tvivelaktig, är det inte uteslutet, att han gjutit upp kompletteringar till i Holland 1688 inköpta typsnitt".[8] Med hänsyn till bibeltryckets väldiga omfång framstår det som osannolikt att någon tryckare skulle ha kunnat importera färdig stil i så stora mängder som har erfordrats.

Under 1700-talet ärvdes och förvärvades Keysers tryckeri och man kan följa en obruten kedja över Aron Holm – Jac Schneidler (1728) – Johan Georg Lange (1758) – Johan Peter Lindh (1806) – P A Norstedt (1821) men ingen av dem utom Lindh har publicerat stilprov. Andra kedjor av tryckerier har i någon länk också idkat stilgjuteri. Från 1500-talet fortsatte Ignatius Meurers officin över Ebert (1672) – Laurelius (1700) m fl – P J Nyström (1731) – C Stolpe (1766) – P A Brodin (1783) (som just övertagit Holmerus) – A J Nordström – H A Nordström (1794), från dennes son köpt av J Lindh–Hierta–Norstedt.

Georg Hantsch hade redan på Sorø utgivit ett välutrustat stilprov, innan Carl X Gustav lyckades locka honom till Sverige, där hans tryckeri fortsattes av Niklas Wankijff (från Vankiva i Skåne, 1668) och hans änka, omgift med Johan Henrik Werner (1705) – Peter Momma (1738) – Joh. Pfeiffer (1768) m fl till Norstedt. Kungliga finska boktryckaren i Stockholm H Chr Merckell (1710) fortsattes i denna befattning av sonen samt av Johan Arvid Carlbohm (1767–1812) och efter några mellanhänder köptes denna officin av Hierta (1829). Storföretagaren i branschen var Johan Laurentius Horrn (1717–41), det blir anledning

att återkomma till hans ståtliga stilprov av år 1729. Hans änka förde officinen med sig vid sitt omgifte med nydanaren på de flesta av bokens områden, Lars Salvius (1741–73), och den köptes efter hans död av Lange. Mommas måg Henrik Fougt ärvde titeln som kungl boktryckare och en del av hans tryckeri men framför allt dennes barnlösa konkurrent Lorens Ludvig Grefing (1769, 71). Fougts änka Elsa drev det kongl boktryckeriet till 1811 och sonen Henrik Fougt d y till 1833, varefter officinen och titeln köptes av Norstedts.

Länkarnas förbindelser i dessa kedjor är bestyrkta i de tillstånd, som Kanslikollegium beviljade alla nytillträdande boktryckare och är bevarade i Riksarkivet, där de utnyttjats för G E Klemmings och J G Nordins framställning av *Svensk boktryckerihistoria* till 400-årsjubileet 1883.[9]

Förhoppningen att i de här nämnda boktryckarnas boupptecknin gar finna svar på frågan, om de själva gjutit sin stil till husbehov, har grusats. 1700-talets praxis har varit, att tryckeriet med dess tillbehör värderats av två erfarna boktryckare men deras på särskilt blad utskrivna inventerings- och värderingsbesked har endast i undantagsfall bevarats tillsammans med boupptecknin gen eller något utförligare refererats, såsom att Langes mycket rika dödsbo omfattade 4 pressar.

Före Carl Fredrik Marquards stilgjuteriinventarium 1809, som Bengt Bengtsson avtryckt i sin avhandling, finns bland 1700-talets boupptecknin gar endast en enda stilgjuteriförteckning bevarad, efter Peter Mommas förutnämnde måg, Kongl. boktryckaren Henrik Fougt, död 1782. Redan på grund av denna sällsynthet förtjänar Fougts stilgjuteri att redovisas, men dessförinnan bör den svenska stilförsörjningen under 1700-talet ytterligare något belysas.

Stilförsörjningen under 1700-talet

Johan Werner från Lüneburg hade börjat sin tryckarebana i Uppsala redan 1692. Som Uppsala akademiboktryckare sedan 1701 och Kungl boktryckare i Stockholm sedan 1705 utvecklades han till en av de främsta utövarna av typografi i landet under 1700-talets två första decennier. 1703 gav han ut ett vackert stilprov i patentfolio, *Exempla litterarum,* med fyra antikvasnitt i vänstra kolumnen och lika många kursiver i den högra. En bestämning av dessa typsnitt kommer Werner att framstå som en banbrytare i vårt land för en ny typografisk smak. Renässansens rondeur i Garamonds bokstavsformer med bredpennans naturliga sneda seriffer i ansättningen av bokstävernas staplar och sneda ansvällningar av de runda dragen i gemena o, b, d, p, q, utbyttes mot slutet av 1600-talet i Holland mot en mer lodrät pennföring i anslutning till de handrörelser, som förde gravstickeln, med alltmera vågräta seriffer, högsmala former och lodrät fördelning av tunna och tjocka drag i kurvor och staplar. Den förste i den nya "gout hollandois" med tendens att nyttja "större ögon" "gros oeil" i t ex gemena e, var den då i Amsterdam verksamme ungraren Miklos Kis, som på 1680-talet utgav ett nu i Budapest förvarat stilprov med 14 grader rak antikva och 15 grader kursiv av samma enhetliga nya bokstavsform. Det är inte alldeles klart, hur det nya typsnittet kom till den tyske stilskäraren Anton Janson i Leipzig. Under dennes namn har typsnittet återupptagits i våra dagars återbruk av formfulländade äldre

bokstavsformer för sättmaskiner – till Sverige kom det omkring 1924 till Tryckeri AB Thule från stilgjuteriet Stempel i Frankfurt am Main. Men redan under 1700-talet hade Kis-Janson-snittet dominerat den svenska bokproduktionen, sedan naturforskarna i den nygrundade vetenskapsakademien genomdrivit Sveriges anpassning till västeuropeisk bokkultur genom kravet att antikva skulle användas vid sättning även av svenska texter.[10]

Redan 1703 fanns den nya bokstavsformen att tillgå i Johan Werners tryckeri. Hälften av hans i stilprovet givna exempel utgjordes av de gamla vedertagna bokstavsformerna, som bäst kan studeras i det berömda Frankfurt-stilprovet från 1592. Där motsvaras Werners Tertia och Cicero Antiqua av Romain Gros Text de Garamond samt Romain Cicero de Garamond. Werners kursiver Tertia och Cicero återfinnes där under Cursiff Parangon de Granion och Cicero de Granion. Det är de båda stora franska bokstavskonstnärerna, som med sina väl avpassade former dominerat i original eller efterbildning hela 1600-talets och en god del av 1700-talets hela bokproduktion.

Den största och den mellersta stilgraden på Werners stilprov, Secunda och Mittel Antiqua och Curcif, tillhör däremot den nya stilen och motsvaras av Miklos Kis Ascendonica och Augustin Antiqua samt Ascendonica och Mediaen Curs. De möter också med samma beteckningar på ett lika berömt som sällsynt stilprov från Ehrhardts stilgjuteri i Frankfurt, daterat c. 1720, varav ett exemplar i patentfolio finns i Sohmska samlingen (Fol. N:r 28) i Kungl biblioteket. Man kan förmoda, att Werner köpt sin stil från Ehrhardt. Hans stilprov är ett av de första i Europa som visar de nya typsnitten från boktryckarhåll.

Storföretagaren Johan Laurentius Horrn var född i Nürnberg och blev faktor hos Julius Georg Matthiae i Stockholm, vars officin han gifte sig till med änkan 1717, som i två tidigare äktenskap slussat tryckeriet från Natanael Goldenau († 1705) till Julius Georg Matthiae. Denne hade 1711 skaffat sig uppdraget som Antikvitets Arkivets boktryckare, och befattningen fördes genom Horrns andra hustru, Helena Indebetou, vidare när hon som änka gifte om sig med Lars Salvius. Horrn utgav 1729 ett stilprov på tre blad i patentfolio av mycket stort intresse. Bland hans nio antikvor kan nämligen tre identifieras såsom tillhörande Kis nya holländska smak, medan en Tertia bevarar Garamonds drag. Av hans sex kursiver kan två kännas igen hos Kis och en i Frankfurtstilprovet 1592.[11] För övrigt fylls de tre bladen av över dussinet rubrikstilar i antikva- och kursiv-versaler i mycket stora grader. Utformningen är i de största så klumpig, att snitten icke kunnat återfinnas i de stora samlingarna av publicerade stilprov. Därtill uppvisar antikvaversalen R med sin högersluttande stapel en tjock och krum och i spetsen uppåtvriden form, som icke heller kunnat återfinnas i litteraturen. Det torde därför inte kunna uteslutas, att dessa typer skurits i trä eller formats i bly på Horrns egen officin.

Horrns son etablerade sig i Västerås och utgav där 1756 vårt lands mest omfattande stilprov från 1700-talet med inte mindre än 24 frakturer, 17 antikvor och 5 kursiver, vartill kommer en del specialsnitt och exotiska typer samt 177 avtryck av träsnittsstockar. Även hos Horrn d y

3. Stilgjuteriet, ur den franska encyclopedien, pl. I. Interiör med manliga och kvinnliga arbetare i olika sysselsättningar.
Fig 1. Arbeterska bräcker isär bokstäverna, dvs. åtskiljer götet.
Fig 2. Arbeterska slipar bokstäverna på en sandsten.
Fig 3. Arbetare passar på, när antimon smälter i gjutugnen av järn eller lera.
Fig 4. Arbetare gjuter blandningen av bly och antimon i gjutformarna för tackor vid hans fötter.
Fig 5. Gjutaren häller med sin lilla stöpslev för att gjuta i sitt gjutinstrument, som han håller i vänster hand.
Fig 6. Gjutare som har gjutit och svängt sitt instrument.
Fig 7. Gjutugn.
Fig 8. Gjutare som löser fjädern ovanför matrisen för att öppna gjutinstrumentet och frigöra bokstaven.
Nedre delen.
Fig 8a. Plan över gjutugnen och dess omgivande tre bord.
Fig 9. Kitteln delad i tre fack.
Fig. 10. Ugnen placerad på sin bänk.
Fig 10:2. Ugnens galler.
Fig 11. Gjutbänk.
Fig 12. "Talue"/argot för finka/, kallat "bladet", för att ta emot gjutskägg.
Fig 13. Stöpslev med och utan skaft.

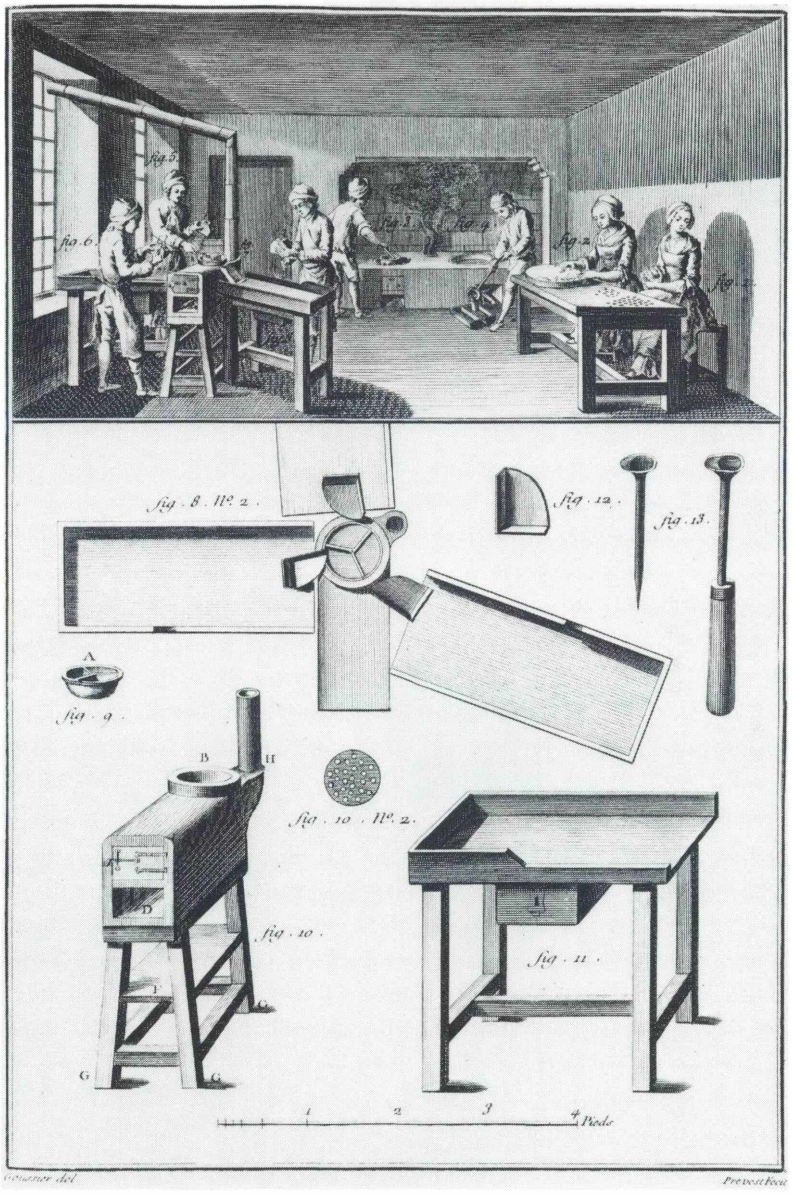
blandas Garamonds och Granjons gamla bokstavsform (en Tertia antikva och kursiv) med Kis' nya smak (Dubbel mittel antikva och Mittel kursiv), men därtill flera grader från Hollands största stilgjuteri från 1600-talets slut, den tidigare nämnde Dirk Voskens änka (Mittel och Cicero antikva och Corpus kursiv).

Sådana identifikationer är nu möjliga tack vare de förnämliga facsimil av stilprov som utgivits 1955 av Gustav Mori och 1963 av John Dreyfus.[12]

De i arkiven bevarade ansökningshandlingarna och beviljade importtillstånden nämner på sin höjd stilgjutarens namn och utrikes bostadsort men aldrig typsnittens namn utan endast deras vikt. Därför kunde Wollin hävda, att "jämförande formanalyser av olika typtryck" skulle erfordra en "tidsutdräkt" som "dock säkerligen ej skulle stå i rimlig proportion till värdet av resultatet" (s 153). Vad olika forskare meddelat om arkivaliskt belagd stilimport har redovisats i festskriften till Torsten Althin (s 86–88).

Genomgående slog de olika boktryckarna vakt om sin rätt att importera stil från utlandet gentemot de krav på förbud mot dylik import, som framfördes av Peter Momma och den av honom beskyddade stilgjutaren Matthias Holmerus. "Det svenska stilgjuteriet" betecknades av initiativtagaren Momma såsom det första i Sverige och drevs mellan 1741 och 1774 ömsevis av Holmerus och Momma och slutligen av den förres son Adolph Elias Holmerus, tills denne nedlade verksamheten 20/8 1774.

Holmerus hävdade i sin tur ihärdigt sitt privilegium och klagade över, att boktryckarna kringgick manufakturfondavgiften, när de utverkade tillstånd att importera ny stil "såsom byte mot gammal stil", ty det exporterade gamla "tyget" var ej värt mer än tredjedelen eller fjärdedelen av den nya importerade stilen (Wollin 107).

I alla ansökningar om privilegier, understöd och alla slags förmåner är tonen optimistisk och storordig och regeringen åtminstone till en början godtrogen i sin ambition att stödja inhemsk företagsamhet och svensk näring. Så småningom ändrades kanslikollegii inställning, då den inhemska stilproduktionen oavbrutet utsattes för svidande kritik. Turerna i denna dialog mellan statsstöd och företagarfrihet har i detalj följts av den ofta nämnde Nils G Wollin. Men den bild han ger av Fougt som den utkonkurrerade medtävlaren till den visserligen nedkritiserade Holmerus är oriktig, beroende på att Wollin förbisett viktiga

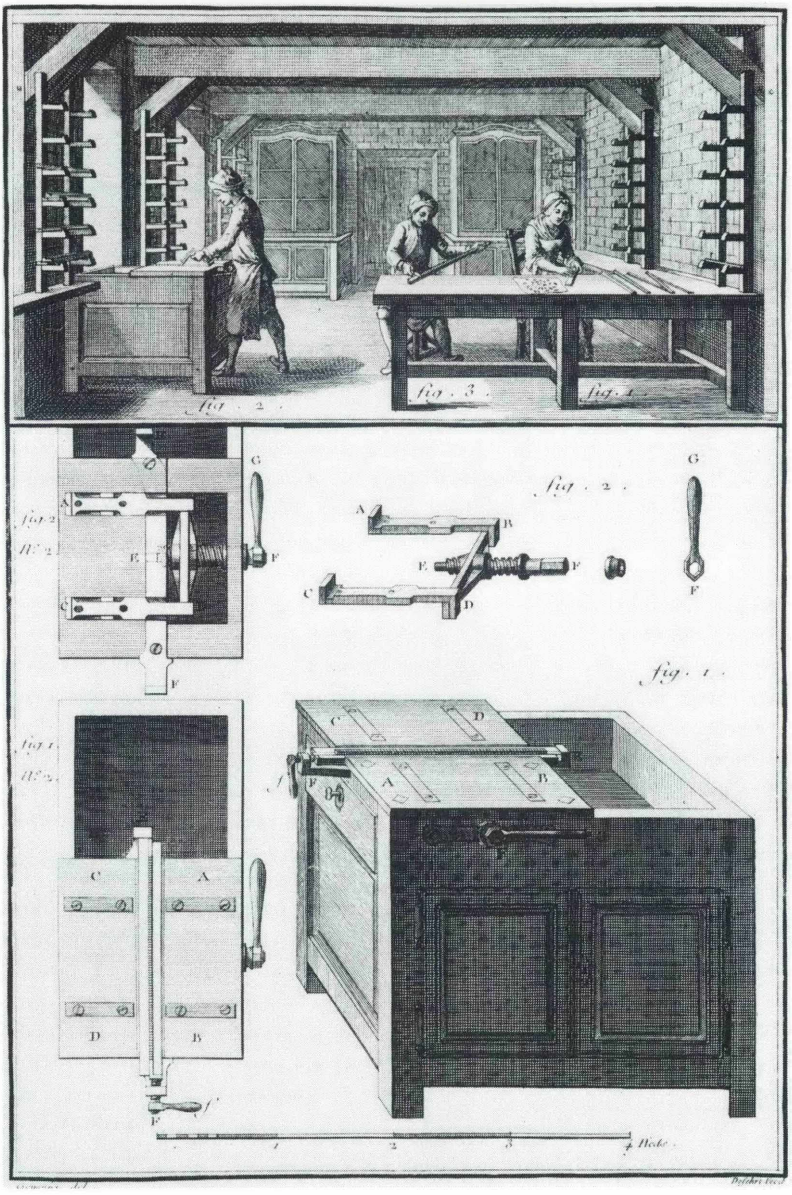
4. Stilförrådskammaren. Interiör.
Fig 1. Arbeterska sätter, dvs. ordnar bokstäverna skilda från sitt göt och gjutskägg i en vinkelhake.
Fig 2. Arbetare skär en rad typer placerade i justeraren mellan bestötbordets båda halvor.
Fig 3. Färdiggörare som skrapar bokstäverna med kniv (fig 7 på följande /här ej återgivna/ plansch) för att göra typkropparna lika höga.
Denna kammare bör vara försedd med stort antal hyllställ för att hysa vinkelhakar fyllda med typer till dess man sätter dem till sidor och skickar dem till sin bestämmelseort.
Nederdelen.
Fig 1. Bestötbordet sett i perspektiv från sidan med handtaget F–G till höger om skäraren. Detta handtag gör halvan C–D rörlig för att pressa fast raden av typer placerade mellan justerarens järnlinjaler (reglar), av vilka den ena, A–B, bärs upp av bordets fasta halva.
Fig 1:2. Plan över bestötbordet, mellan vars halvor justerarens båda järnlinjaler placeras; man urskiljer en rad typer.
Fig 2. Ram av järn och skruv, kallat "tåg", som gör bordshalvan C–D rörlig genom att underifrån gripas av hakarna A och C på ramens skena; vid sidan är nyckeln eller handtaget.
Fig 2:2. Plan av bestötbordet, då bordshalvorna tagits bort för att synliggöra grunden och belägenheten av de järnbeslag, som får den rörliga halvan att röra sig.

aktstycken.[13] Fougt tillkallades således 1772 av Kommerskollegium som experten, "Secreteraren Fougt såsom nästan den ende och tillförlitligaste kännaren af Stilgjuteriet".

Boktryckaren Henrik Fougt

Redan 1762 hade Fougt vänt sig till Kungl. Maj:t med anhållan om premier och privilegium för sin uppfinning att trycka musik med lösa typer och tecken, skiljaktig och självständig gentemot Breitkopfs metod i Leipzig av år 1754 och Fourniers i Paris av 1756. Albert Wiberg,[14] Wollin och författaren till denna uppsats har redan skildrat detta originella bidrag till den internationella typografihistorien. Fougt fördes vidare på typografiens väg och övergav sin mer än tjugoåriga tjänst i Bergskollegium, dit så många begåvningar genom åren knutits, för att helt ge sig den typografiska tekniken i våld, så mycket mer som han 1762 äktat Peter Mommas dotter Elsa. Fougt kastade sig med karaktäristisk tilltagsenhet över förbättringar av såväl stilskärning som stilgjutning och tryckfärgsberedning liksom pressning av de tryckta arken (en motsvarighet till Baskervilles knep att kalandrera tryckpapperet både före och efter tryckningen). Inför myndigheterna utförde han bländande demonstrationer av medförda gjutinstrument och uppsatta formbräden, särskilt till det stilprov med tabell över kostnader för lärftsvävnad som han 1766 framställt åt kommerskollegium med tre grader typer av egen tillverkning gentemot konkurrenten Grefings med utländska typer.[15]

De begagnade typsnitten i denna tävlan visar sig i Fougts fall vara kopior av Pierre Simon Fourniers kalligrafiskt inspirerade och mycket lätt igenkännliga kursiv – Fournier uppger själv i sin berömda Manuel, att han sålt stil till Peter Momma. Grefings utländska snitt var en kursiv i stilgraden Text av Kis' bokstavsform i en skärning av Christian Zinck i Wittenberg samt en Borgis kursiv av Johann Kaspar Müller.[16] Den

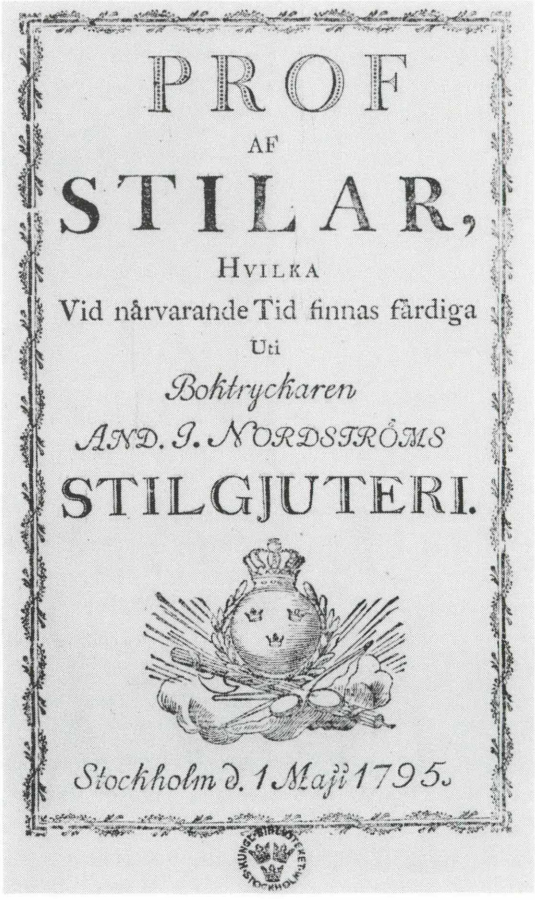

förre började sin lysande stilskärarkarriär hos Bernhard Christoph Breitkopf, grundaren av det sedan världsberömda stilgjuteriet i Leipzig, den senare var dennes företrädare i officin och säng.

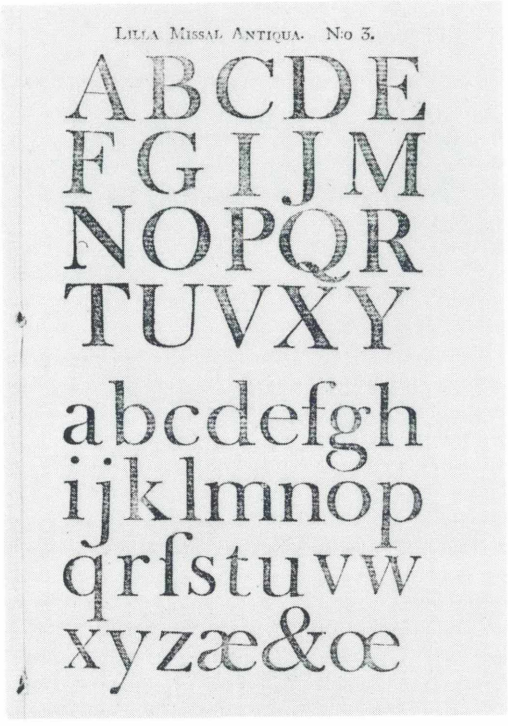
Men när Fougt endast tillerkändes privilegium men icke premier, lämnade han landet och fick exportpremium för det garnityr av musiktyper han medförde till England, där han tillerkändes patent 24/12 1767 och under några år blev en framgångsrik musiktryckare i London. Där skaffade han också de förbindelser han så skickligt förstod att utnyttja, sedan han ärvt svärfaderns titel som Kongl boktryckare och konkurrenten Grefings tryckeri 1769.

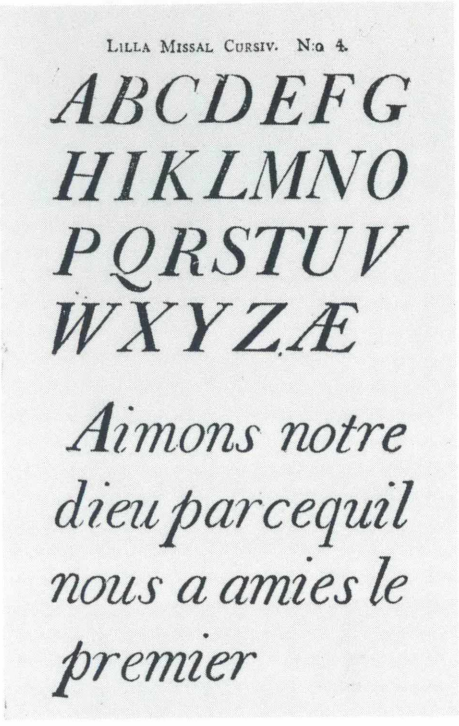
Fougt importerar Baskervilles typsnitt i Isaac Moores version

Senhösten 1770 var Fougt tillbaka i Sverige och i febr 1772 kunde han för Kommerskollegium demonstrera "åtskilliga slags stilformar och matricer" som han importerat från England. För "åtskilliga till stilgjuteri och boktryckeri hörande wärktyg" begärde Fougt tullfrihet, vilket dock icke beviljades. I boupptecknings inventarium namnges en upphovsman, Richards, till 70 bokstavsstampar, dvs patriser. En enda stilgjutare med detta namn återfinnes hos den samtida engelske typografihistorikern E Rowe Mores i hans *Dissertation upon English Typographical Founders and Foundries* (1778).[17] Det är T Richards, som uppges inte längre ägna sig åt stilgjuteri utan åt att märka soldatskjortor. Om Mores inte glömt någon Richards, skulle denne T Richards nära Hungerford Bridge kunna vara den som sålt sitt stilgjuteri till Fougt och tillika, eftersom stampar ingick i köpet, vara den som skurit den variant av John Baskervilles berömda nya typsnitt, som Isaac Moore publicerade i sitt stilprov "in Queen-Street near Upper Moorfield, London 1768" – unicum i Sohmska samlingen (Pat 6) i Kungl biblioteket.[18]

PROF
AF
STILAR,
HVILKA
Vid nårvarande Tid finnas färdiga
Uti
Boktryckaren
AND. J. NORDSTRÖMS
STILGJUTERI.
Stockholm d. 1 Maji 1795.

5. Prof af Stilar . . . And. J. Nordströms stilgjuteri d. 1 Maji 1795. (KB)

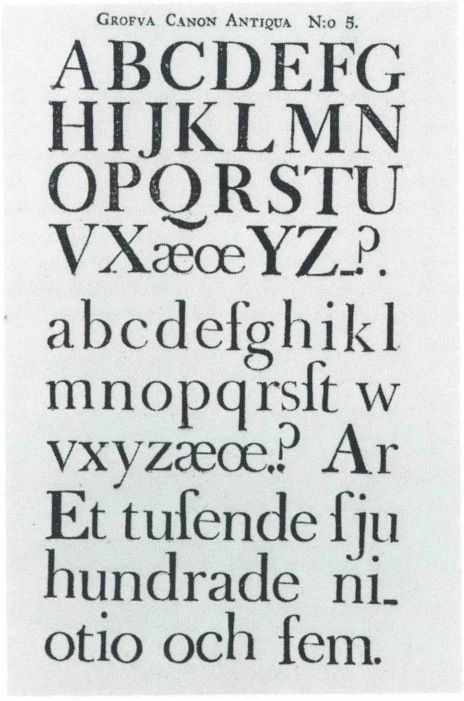

6. Nordströms Lilla Missal Antiqua N:o 3 = Four Lines Pica Roman av Isaac Moore 1768.

7. Nordströms Lilla Missal Cursiv N:o 4 = French Canon Italic av Isaac Moore 1768.

8. Nordströms Grofva Canon Antiqua N:o 5 = French Canon Roman av Isaac Moore 1768.

Henrik Fougts stilgjuteri enligt hans bouppteckning, signerad 1783/2:162 i Stockholms stadsarkiv (bilagorna följer opaginerade efter fol. 195):

2 Complette Gjutugnar à 20 Rdr.		40
4 nya metallformar à 16:–		64
16 gl D:o à 8		128
36 par lösa hiertan dertil à 16		12
11 stålformar à 6		66
1 lång stålform til linier		12
1 Justerare och hyfvelbänk		5
5 långa sandestenar til slipning à 20		2:4
5 mindre D:o à 10		1:2
8 st. hyflar à 4		32
2 kratsborstar och 2 formborstar		16
4 Dussin Träd vinkel hakar à 20		1:32
13 Ljus skifvor à 1		13
1 stor skrufstäd		2
1 mindre D:o Polheims med skåp och lådor		4
1 litet D:o		24
1 stort städ och 1 mindre D:o		1
9 st större och mindre hamrar à 4		36
1 oljesten		16
1 drillbår		16
10 st diverse tänger		32
4 filklofvar div.		16
1 skrufskifwa med tilbehör		24
1 cirkel		16
1 stor lineal af stål, 1 D:o Winkelhake		2
2ne sågar		24
2 raspar		6
1 linie hyfwel med jern dertil		1
3ne sättvinklar à 12 –		36
1 wåg balance med skålar och wigter		2
20 st större och mindre filar à 3 st		1:12
90 st D:o D:o Engelske à 4		7:24
120 engelska grafsticklar af diverse sorter à 2		5
36 Diverse skaft à 1		36
4 juster wincklar à 6		24
3 D:o dubbla med skrufwar à 16		1
2472 Bokstafs stampar af äldre skärning à 8		412
70 D:o af Richards i London à 8		11:32
53 D:o Rösjor af Reinholdt à 12		13:12
3543 Diverse Bokstafs Matricer à 12		886:12
310 D:o D:o à 12		77:24
220 Musique Matricer à 24		110
1 Swart Werkbord med låda och dubbla bock		2
2 st Brännmålade skåp med lådor till Matricer etc.		2
Färdigt gods:		
Tertia 250 skålpund à 6 sh		31:12
Mittel 150 skålpund à 6 sh		18:36
Petite 100 skålpund à 12 sh		25:–
	Riksdaler	1.955:41

Tryckeriet

6 st. behållna prässar, hwaraf 3 mäst nya à 10	60
1 gl D:o	4
1 helt ny spindel med tilbehör til en mycket stor Engelsk präss	10
2 st. gl. kopparprässar	5
27 st Regaler sämre och bättre à 32	18
40 st. ramar af jern à 16	13:16
1 gl fuktbalja och 1 D:o Vaskfat	16
1 st luttunna af koppar 70 skålpund	7:8
3 st Färgblåsor af D:o med lock 140 skålpund à 5	16:32
3 st jernstänger och 3 st trefötter dertil	1:24
8 st Vinkelhakar à 4 st	32
1 st inmurad och 3 st lösa grytor af jern	1
1 stor Rifsten med löpare	1:32
1 liten D:o D:o	16
1 par Stora Wigtskålar med wigter	1
4 st Corrigerstolar	24
24 st. sättbräden nya à 6	3
85 st D:o gl à 1	1:37
7 st Fuktbräden D:o à 2	14
25 st gl skepp à 2	1:2
115 st. stockar til sirater à 12	28:36

Stilar

Engelska; et helt sortament, uptagas såsom wälbehållne til litet drygare än halfwa inköpspriset	700
Tyska; Diverse Titul stilar och secunda, 300 skålpund à 3.6	21:42
Tertia, 150 skålpund à 3.6	10:45
Mittel; 1000 skålpund à 4.6	93:36
Fina Mittel, 500 skålpund à 5	52:4
Cicero 1500 skålpund à 5	156:12
Fina Cicero 500 skålpund à 5.6	57:14
Borgis 500 skålpund à 6	62:24
Petite 200 skålpund à 6	25
Hebraiske och Graeske, sammanräknade 100 skålpund à 8	16:32
Diverse utslutning 300 skålpund à 3.6	21:42
1 kast Tyska rösjor 50 skålpund à 8	8:16
1 D:o Svenska D:o 150 skålpund à 10.8	33:16
120 st Kaster gl och nya à 20	50
Tyska stilar i hwalfwet, diverse sorter 1503 skålpund à 4.6	140:3
– Corpus 1.236 skålpund à 5.6	141:30
– Borgis, petite etc. 785 à 6	102:12
– Fina Mittel 63 à 5	6:29
– Diverse gl stil 123 skålpund à 3	7:33
16 st packkistor à 4	1:16
/totalsumma för tryckeri och stilar/	1.884:29

Utrustningen i stilgjuteriet

Vad dessa tekniska termer betyder, framgår givetvis av beskrivningar av ett stilgjuteri i Fourniers *Manuel Typographique* (1766) liksom i *Encyclopédie* av Diderot och D'Alembert 1751 och i abbé de Lalandes redogörelse i franska vetenskapsakademiens *Description des Arts et des Métiers* (1771) – de fanns alla i Fougts eget bibliotek. En åskådlig framställning ger Bengt Bengtsson i flera skrifter.[19] För oss intressantare är det att sammanställa mågens redskap med svärfaderns frågor i Peter Mommas detaljerade instruktion[20] inför en planerad – men aldrig genomförd – studieresa av Adolph Elias Holmerus till stilgjuterierna i Danmark, Holland, Frankrike, England och Tyskland i maj 1764.

Holmerus skulle studera verkstadens storlek och disposition och gjutugnarnas inrättning – Fougt hade två, varav säkerligen den ena användes att legera stilmetallen av bly, tenn och antimon, en farlig process, och den andra att hålla smält metall redo för själva stilgjutningen. Momma frågade därför om gjutpannorna var av smitt järn eller gjutjärn, om deras dragrör och värmeskydd och om de eldades med ved eller kol samt bränsleåtgången.

Tidens brännande tekniska problem om andelen antimon i stilmetallen intresserade Momma. En ökad mängd antimon stegrade stelningshastigheten och hållfastheten och skulle därmed bli en förutsättning för ännu tunnare hårstreck i seriffer och staplar, som Didot och Bodoni under 1780-talet skulle introducera i sina nya bokstavsformer, som vi kallar nyantikva.

Formarna, dvs gjutinstrumenten, skulle Holmerus öva sig "att med all erforderlig accuratesse förfärdiga såsom varförutan ingen god stil kan till bruk åstadkommas", och besked skulle inhämtas om järn eller stål var bäst – Fougt hade 12 av stål och 4 nya och 16 gamla av metall (järn). Momma ville också veta om kvadratformar brukades.

Momma var väl underrättad om att handeln med matriser i såväl Frankrike som Tyskland omfattade även sådana, som ännu inte var tillriktade till något särskilt gjutinstrument, snarare matrisämnen, i Tyskland kallade Abschlag och i Frankrike Frappe. Holmerus borde "på det högsta öfwa sig i materiens accurate justering i register" och det lärde han sig bäst och snabbast genom att tillrikta avslagen till brukbara matriser. Bengtsson understryker den oeftergivliga nödvändigheten av absolut rätvinklighet och fullkomlig passning mellan gjutinstrumentets båda halvor, matrisen som botten och kärnorna som väggar – olika tjocka för olika bokstavsbredder – kring den typ, som skulle gjutas. Det är innebörden i Mommas upprepade krav på "accuratesse". Den uppnås på flera sätt. För slipning skulle Holmerus taga reda på vilka stenar som var bäst och om kvinnlig arbetskraft användes därtill – Fougt hade fem långa och fem mindre sandstenar. Den särskilda hyvelbänken, som Bengtsson avbildar och betecknar med facktermen "bestötbord" för fastskruvning av flera typer på en gång för justering med fot och höjdhyvel, den kallar Momma "färdiggörningsmaskin" med därtill hörande vinkelhakar och hyvlar, som Holmerus skulle utröna, om de han såg var bättre än de svenska. Fougts inventarium tar upp två arbetsbord som kunde fylla denna uppgift,

hyvelbänken med justerare eller två stora skruvstäd på bord, det mindre av Polhems modell med skåp och lådor, vartill kom sju justervinklar, varav tre dubbla med skruvar. Fougts förråd av hyvlar, filar och vinkelhakar var som vi skall se förhållandevis stort. Till själva gjutningen hörde hans många tänger och hammare, kanske också sågarna och rasparna. Till efterbehandlingen åter, då gjutskägg måste avlägsnas, kom hans krats- och formborstar till användning. Vågen hade stor betydelse då den gjutna stilen alltid köptes och såldes efter vikt.

Av "hjärtan" redovisar Fougts inventarium 36 par. Sådana fanns också en låda full i Marquards stilgjuteri. Termen förklaras i Boktryckaresocietetens yttrande över Adolph Elias Holmerus den 24 mars 1775 (avtryckt av Wollin s 162). Detta dokument har säkerligen författats av Henrik Fougt och beseglar slutet på Holmerus stilgjuteri liksom det inleder Fougts. Med "hjärtan" betecknades det "mellanslag" mellan gjutinstrumentets halvor på tvären, dvs de ovannämnda kärnorna. Att de hos Marquard låg huller om buller tyder närmast på, att de inte längre begagnades, och att de hos Fougt inte var fler än 36 par erbjuder ett särskilt problem, ty särskilda kärnor eller hjärtan behövdes för så gott som varje stilgrad. En utmärkt hållpunkt för bedömningen av användbarheten av både Fougts och Marquards stilgjuterier erbjuder de båda nära samtida inventeringar, som gjordes i Preussen, när Fredrik II bestämt sig för att inrätta kungligt stilgjuteri och Kirchners företag i Braunschweig inköptes och delades mellan Johann Michael Schmidt i Berlin och Johann Wenzel Hablitzl i Königsberg 1742–43. I Berlin redovisas för sju stilgrader inalles 120 par kärnor och i Königsberg likaledes för sju stilgrader mellan Kanon och Petit från 10 till 28 par eller sammanlagt 127 par "Kerne nebst Zurichtbuchstaben".[21]

Fougts 36 par hjärtan betyder antingen, att han bara kunde gjuta i några få grader eller att här ligger den tekniska uppfinning han berömmer sig av inom stilgjutningen liksom han säger sig ha förenklat stilskärningen. För övrigt är redskapens art och antal i hög grad överensstämmande, och som vi vet, att de båda tyska stilgjuterierna bedrev en ganska omfattande verksamhet, som även innebar att Hablitzl 1757 levererade stil till C M Höjer i Uppsala,[22] så finns ingen brist i den svenska utrustningen som skulle ha hindrat verksamheten.

Fougts stilgjuteri och Marquards

Utvidgas jämförelsen mellan Fougts och Marquards stilgjuterier från tillfälliga termlikheter till en detaljgranskning, i jämförbara poster, visar sig en överensstämmelse som för varje ny uppsättning redskap blir alltmer slående och går djupare än vad yrkesgemenskap eller tillfälligheter kan förklara, allra helst som slumpens spelrum är så ytterligt kringskuret av yrkets sällsynthet i Europa och i all synnerhet i Sverige. Eftersom Marquards stilgjuteri länge varit uppmärksammat av forskningen och känt som leverantör av stil inte bara till boktryckarna Lindh vid upprepade tillfällen utan också till boktryckaren Fraenckell[23] i Åbo 1804, under det att Fougts stilgjuteri varit alldeles oundersökt,[24] har det sitt givna intresse att konstatera, att Fougt varit bättre utrustad med ordinära redskap som hyvlar (Fougt 9, Marquard

4), tänger (F:10, M:4) och hamrar (F:9, M:4). Mera signifikativt blir det att Fougts förråd av sandstenar (5+5) är större än Marquards (6+1), och att Fougt haft två kompletta gjutugnar, medan Marquard fått nöja sig med en. Intressanta blir mera direkta överensstämmelser såväl ifråga om enkla redskap som vinkelhakar (F:4 dussin, M: omkring 40) och filar (F:20, M:låda med 19 + 1 färdiggörningskniv), som när det gäller dyrbarare redskap som städ, arbetsbord, våg och slutligen gjutinstrument (F: 4 nya, 16 gamla, 11 av stål, M:21 brukbare metallformar, 11 gamla järn). Marquard har fyra gjutpannor, där Königsberg redovisar 3 men Fougt ingen. Marquard hade 8 st justorier av mässing, då Fougt – liksom Königsberg – förfogade över 4 justervinklar och 3 d:o dubbla med skruv samt 1 justerare vid hyvelbänk (bestötbordet).

Sammantagna blir likheterna så stora, att man måste fråga sig, om här icke rentav föreligger ett direkt sammanhang.

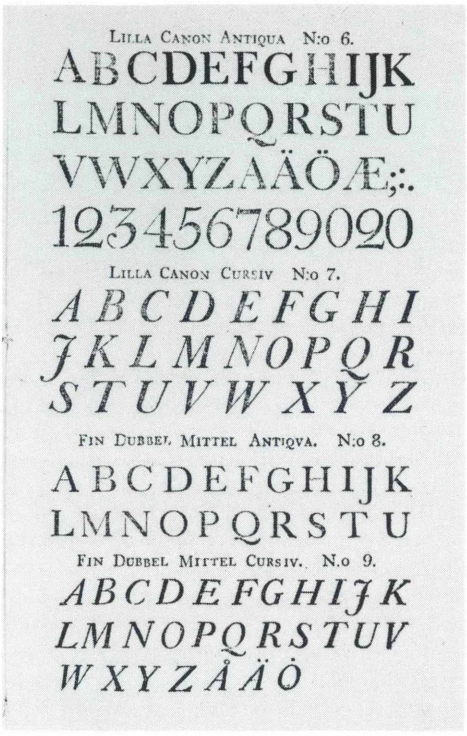
Att grunda ett stilgjuteri har överallt och inte minst i Sverige varit ett vidlyftigt företag. Marquard köpte en del av sitt år 1800 från stilgjutaren Georg Fredrik Främbeke, om vilken vi knappt vet mer än vad Bengtsson andragit ur Lindhs brevväxling om dennes upprepade stilköp från Främbeke. Av Klemming-Nordins boktryckerihistoria vet vi, att Marquard efter ansökan i dec 1795 om privilegium erhöll Kgl M:jts tillstånd 27/10 1796 och drev tryckeri i sitt namn från 1798 till sin död 24/1 1809. Marquard inköpte sedan han etablerat sig Anders Jacobsson Nordströms stilgjuteri. Nordström hade redan 1773 erhållit Kgl M:ts tillstånd att driva boktryckeri och 17/1 1782 dessutom tilldelats privilegium på stilgjuteri. Sitt ständigt utvidgade stilförråd hade han presenterat i ett odaterat stilprov och två häften, utgivna 31/12 1787 och 1/5 1795. 1787 hade han dessutom inköpt den olycklige lotterikommissarien P A Brodins tryckeri och blev därmed ägare av Holmerus officin, som Brodin köpt 1781.

Anders Jacobsson Nordströms stilgjuteri

Hur Nordström byggt upp utrustningen i sitt stilgjuteri förmäler ingen historiker. Själv uppger han i sin privilegieansökan[25] om stilgjuteriet 26/11 1781, att han vill fylla ett behov och att han i valet av stil för svenska (dvs fraktur) följt Breitkopf i Leipzig och för de latinska (dvs antikvan) Enschedé i Haarlem. Vägledd av misstanken, att Marquards stilgjuteri härstammat från Fougts, frågar man sig, om Fougt i dåtidens boktryckarvärld var ensam om något typsnitt – förvisso: Moore's version av Baskervilles nya bokstavsform. Om då någon stilgrad av Moore's baskerville kunde identifieras med någon stil på Nordströms och Marquards stilprov, så skulle identiteten mellan de båda stilgjuterierna vara bevisad och därjämte den svårigheten vara undanröjd, som legat i det osannolika i ett plötsligt uppdykande av nya stilgjuterier i Sverige.

Att behovet var brännande och en etablering låg i tiden framgår av flera ansökningar av utlänningar att här få anlägga stilgjuteri. Redan 1773 hade kanslikollegium avslagit Christian Gottlob Zincks ansökan med motiveringen att han inte visat några prover på sitt stilförråd. Hur han hörde till den berömda stilgjutarsläkten är inte alldeles klart, men han hade 1764 öppnat stilgjuteri i Augsburg och dog 1778. Själv angav

9. Nordströms Lilla Canon Antiqua N:o 6 = Two Lines Great Primer Roman, Lilla Canon Cursiv N:o 7 = Two Lines Great Primer Italic, Fin Dubbel Mittel Antiqua N:o 8 = Two Lines English Roman, Fin Dubbel Mittel Cursiv N:o 9 = Two Lines English Italic.

han som skäl för sin ansökan att han erfarit hur svenska boktryckare köpte stil i Leipzig, Braunschweig, Lüneburg och Köpenhamn.[26] År 1780 9/11 inkom två stilgjutare, Kauer och Orth från Frankfurt och nu verksamma i Haag, med ansökan om 3 000 Reichsgulden för att få privilegium på ett fullkomligt stilgjuteri. Så nära samtidigt med Nordströms egen ansökan, att det blott skilde knappa två månader, 15/1 1782, sökte i samma ärende dansken Carl Siegfriedt Anthon Passow, utlärd i Köpenhamn och sedan ett halvt års tid stilgjutare hos Fougt.[27]

Det blev Anders J Nordström som fick privilegiet. Kgl M:jts resolution den 17/1 1782 föreskrev att han inom 10 år skulle göra 40 stilsorter à 4 sådana om året. I en rapport till Kanslikollegium av den 6/5 1788 framhåller Nordström, att han enligt uppvisat stilprov medhunnit 22 nya typsnitt utom de 15, som förut var färdiga, och att han nu höll över 30 till köps. I stället för att framställa de återstående vill han tillmötesgå de akademiska tryckeriernas begäran om hebreiska, grekiska och arabiska stilar och begär därför en förlängd tidsfrist.

Granskas nu Nordströms stilprov av 31/12 1787 och 1/5 1795 bekräftas tillväxten av såväl de inledande antikvorna och kursiverna som de följande frakturerna. Begränsas undersökningen till antikvorna och kursiverna uppvisas 1787 på 8 blad 12 antikvor och 4 kursiver, men 1795 på 12 blad 15 antikvor, 10 kursiver och 1 skrivstil, vartill på blad 13 kommer 2 grekiska, 1 hebreisk och 1 runsk. Typsnitten från 1787 är alla med 1795. Men det är inte, som man kunnat vänta av Nordströms egna ord, typsnitt från Fleischmann eller någon annan av Enschedés

stilgjutare som först möter ögat. Det är ingen annan än Isaac Moore som svarar för fyra antikvor och fyra kursiver i 1787 års stilprov och de har 1795 utökats till åtta antikvor och sex kursiver.[28] Inalles 14 snitt av Isaac Moores baskervilleskärning har bildat basen för Anders Jacobsson Nordströms stilgjuteri. Stilproven kan tala, där arkiven tiger. Nordström har övertagit de engelska stilar, som Fougt importerat 1775 och som i dennes boupptecknings beskrivas som "et helt sortament, uptagas såsom wäl behållne til litet drygare än halfwa inköpspriset" till 700 riksdaler.

"Ett stort sortement af Engelska Baskervillska stilar, hvilkas förträfflighet är öfver hela Europa lika ärkänd som de Didotske" fanns ännu 1795 i Kongl Tryckeriet, då Boktryckaresocieteten med Elsa Fougt i spetsen yttrade sig över kamreraren Ekmanssons ansökan att bli hovboktryckare (i sin helhet tryckt i Grafiskt Forum 1966, 567–9).

Förhållandet mellan Kongl Tryckeriet och Nordströms stilgjuteri är inte närmare bekant, men synes ha varit intimt nog.

Smaken övergav likväl Baskervilles och Moores bokstavsformer. Ekmanssons efterträdare, den skicklige Carl Deleen, har med rätta kallats vår svenske Didot.

Nordströms efterträdare som stilgjutare, Carl Fredrik Marquard, framstår i sitt tyvärr odaterade stilprov icke som någon lysande fullföljare av den Nordströmska traditionen. Av Moores typsnitt återkommer endast en stilgrad, Dubbel Mittel Antiqua och Kursiv, men i delvis mycket korrumperat skick (kursiva gemena g har ersatts med en mycket hemmagjord och klumpig efterbildning). En Tertia av omisskännlig Fournier-typ kan väl inte gärna ha hamnat här annat än från Momma och Fougt. Flera Didotska stilar – från Breitkopf – daterar förrådet till 1800-talets början.

När det Norstedtska stilgjuteriets stilar från äldre svenska tryckerier blir underkastade samma ingående undersökning som det danska inslaget, skall det bli intressant att se, om och hur mycket som bevarats av Fougts import av Isaac Moores baskervillesnitt.

Henrik och Elsa Fougts regim var en lysande tid i vårt 1700-tals bokhistoria. Från deras Kongl Tryckeri utgick – med Moores baskervilletyper – de flesta av seklets verkligt storartade bokverk, Bellmans Bacchi Tempel, Samling af Svenska Skaldestycken, Sparrmans fågelverk Museum Carlsonianum och Svensk Ornithologie, Ehrensvärds Resa till Italien och De fria konsters filosofi.

Fougts stilgjuteri och bokproduktion erbjuder tillika en lysande illustration till det egenartade faktum, att boktryckarkonsten är produkten av en intim förening mellan teknologi och estetik, praktik och skönhet.

Noter

1 Jfr min nedan i not 10 anförda recension. Se om Selow även *S. G. Lindberg, Peter van Selow och Petrus Kirstenius.* Deras arabiska stilprov 1608. (Svensk grafisk årsbok 25 [1971/72] s. 22–32.)

2 Bengt Bengtsson, *Svenskt stilgjuteri före år 1700.* 1956, särskilt s. 70f., 104ff.

3 Harry Carter, *A view of early typography up to about 1600.* Oxford 1969.

4 S. G. Lindberg, *Från dagsverke till sekundprodukt.* Boktryckarkonstens teknik under 500 år. (Grafiskt forum 74 [1969] 277–286.) – Ny utvidgad upplaga i Biblis 1979, 103–132. – Ny, ytterligare utvidgad upplaga i Den svenska boken 500 år, Sthlm 1983, s. 20–61.

5 Samuel E. Bring, *Boktryckerierna i Uppsala.* 1 Fram till oktober 1701. Uppsala 1962, 75ff (Valet), om Curio flerstädes. Jfr S. G. Lindberg, rec. i Grafiskt forum 70 (1965) 349–357.

6 Stanley Morison, *John Fell, the University Press and the "Fell" types.* The punches and matrices designed for printing in the Greek, Latin, English, and Oriental languages bequeathed in 1686 to the University of Oxford by John Fell. With the assistance of Harry Carter. Oxford 1967.
Charles Enschedé, *Typefoundries in the Netherlands from the fifteenth to the nineteenth century.* A history based mainly on material in the collection of Joh. Enschedé en zonen at Haarlem, first published in French in 1908. An English translation with revisions and notes by Harry Carter with the assistance of Netty Hoeflake edited by Lotte Hellinga. Haarlem 1978, särskilt s. 110.

7 Bring, a.a. s. 79 och not 10 s. 244.

8 Bengt Bengtsson, *Tillkomsten av Carl XII:s Biblia* ... Ett tvåhundrafemtioårsminne. Sthlm 1953, s. 40 (Keysers egen text), 51 (tryckeriet), 104 (Voskens stil). Bengtssons uppgifter om V. kan nu kompletteras med hjälp av Carters översättning av Enschedé ovan. Voskens dog redan i juni 1691 men änkan fortsatte det stora företaget och gav ut inte ett utan 15 stilprov med firmabeteckningen Voskens änka, änkan och son samt Voskens och Clark.

9 G. E. Klemming och J. G. Nordin, *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883.* Sthlm 1883. Facs. med värdefulla tillägg utg. 1983 av Mannerheim & Mannerheim, Sthlm. Företagens härstamningskedjor sammanställdes första gången av S. G. Lindberg, *Föregångare och efterföljare i Svensk boktryckerihistoria och deras stilprov.* (Svensk grafisk årsbok 22 [1965/66] 61–80.) De preciserades ytterligare av Jan Rosvall, *Svensk förindustriell typografi.* Ak. avh. Göteborg 1975, särskilt bil. s. 13–28. Johan Mannerheim har till facs.-ed. fogat en ny tabell med ett sinnrikt referenssystem över dessa kedjor. I sin avh. *Type Studies.* The Norstedt Collection of Matrices in the Typefoundry of the Royal Printing House. Sthlm 1983, s. 52 skriver förf. Christian Axel-Nilsson: "Norstedt's dominance as heir to many of the most important earlier printing works in Sweden is made quite clear, but it is *no less clear* that several of Lindberg's most interesting attributions to Norstedt *probably* remain unconfirmed even in the source referred to". Den anförda not 47 nämner endast Klemming-Nordins verk och förf. anför inga bevis på sitt utkastade tvivel.

10 Vid flera tillfällen har förf. framfört sin iakttagelse om Jansonsnittets betydelse för svensk bokproduktion under 1700-talet. De anföras här, när jag nu kan publicera bevisen.
1958: *Nytt ljus över typsnitt och nottryck i Sverige 1483–1750.* (Nordisk tidskrift för bok- & biblioteksväsen 1958, 26–39, särskilt sid. 32 (med de tidiga litt.anvisn. om Kis i Gutenberg Jahrbuch 1957 och Biblis 1957 s. 64–70).
1958: *John Baskerville och Henrik Fougt.* (Biblis 1958, 67–13, särskilt sid. 97 (om Janson-snittet i Grefings nedan nämnda stilprov).
1964: *Banbrytare och boktryckare.* (Grafiskt Forum 70 [1965] 21–32. Särskilt not 30 med hänvisning till Falks artikel i Biblis 1957.)
1966: *Föregångare och efterföljare* (se not 9) särskilt sid. 65 (om Kis-Jansonsnittet på Werners stilprov).
1977: *Boktryckarekonstens utveckling i ny forskning och svenskt ljus.* (Vilja och kunnande. Teknikhistoriska uppsatser tillägnade Torsten Althin på hans 80-årsdag 1977, s. 71–90, särskilt sid. 82 (allmänt om inflytandet på svenskt 1700-talstryck).
Bland senare litteratur om Kis vill jag här nämna *Janson: A definitive collection.* The Greenwood Press. San Francisco, 1954. (Ex. i Valter Falks

typografiska bibliotek, KB.) György Haiman, *Tótfalusi Kis Miklós.* Budapest 1972. (Talrika illustrationer av Kis och Ehrhardts stilprov och tryck samt på utvikbar planschbilaga facs. av Kis unika stilprov i Budapest, här daterat 1686. (Valter Falks typografiska bibliotek, KB).

11 Horrns stilprov finns i KB liksom de övriga.
Horrns "Roman Antiqua" = Ehrhardt Roman och Kis Clein Canon Romein.
Horrns "Text" = Ehrhardt Ascendonica och Kis Ascendonica.
Horrns "Mittel" = Ehrhardt Mittel och Kis' Mediaen.
Horrns "Tertia" = Frankfurtstilprovet 1592: Romain Parangon de Garamond.
Horrns kursiv Text = Ehrhardt Ascendonica och Kis Ascendonica
Horrns kursiv Mittel = Ehrhardt Mittel och Kis Mediaen
Horrns kursiv Tertia = Frankfurtstilprovet 1592: Cursiff Parangon de Granion.

12 *Frankfurter Schriftproben aus dem 16. bis 18. Jahrhundert.* Eine Entwicklung in ausgewählten Beispielen. Gesammelt von Gustav Mori. Frankfurt am Main 1955. (Text och 33 utvikbara patentfoliofacs.)
Type Specimen Facsimiles. Reproductions of fifteen type specimen sheets issued between the sixteenth and eighteenth centuries. Accompanied by notes mainly derived from the researches of A. F. Johnson, Harry Carter, Matthew Carter, Netty Hoeflake, Mike Parker. General editor John Dreyfus. With an introductory essay by Stanley Morison. London 1963.

13 Biblis 1958 s. 104.

14 Albert Wiberg, *Ur det svenska musiktryckets historia. Henrik Fougts musiktryckeri.* (Följetong i Nordisk boktryckarekonst 1949–50.)

15 Facs. hos Wollin, a.a. not s. 94 och 96.

16 Typsnitten finns hos Norstedts, se Axel-Nilsson, a.a. s. 118 (NS 169) och 129 (NS 131).

17 Ny utgåva: E. Rowe Mores. *A dissertation upon English typographical founders and founderies.* Ed. by H. Carter and Chr. Ricks. Oxford 1961. Oxford Bibliographical Society Publications. New Series. 9.

18 Isaac Moores stilprov också utgivet i ljustryck-facsimil i Biblis 1958.

19 Bengt Bengtsson, *Äldre typografisk teknik.* Sthlm 1946, s. 15–35.
Bengt Bengtsson, *Stockholms konstförvanter.* Teknik och arbetsförhållanden under 1800-talets förra hälft. (Typografiska föreningen i Stockholm ett hundra år. Sthlm 1946). S. 13–175, särskilt sid. 19–25. Klargörande är Joh. Gabr. Nordin, *Handbok i boktryckarekonsten.* Sthlm 1881, särskilt s. 56–69. Hans termer har använts i min översättning av encyclopediens bildförklaringar.

20 Wollin a.a. s. 68–70 och 150. Instruktionen finns i Riksbanksfullmäktiges inkommande handlingar vol. No. 84, 1764 pag. 808 f.

21 Ernst Crous, *Die Schriftgiessereien in Königsberg unter Friedrich dem Grossen 1740 bis 1766.* Berlin 1926, särskilt sid. 35.
Ernst Crous, *Die Schriftgiessereien in Berlin von Thurneysser bis Unger.* Berlin 1928, särskilt sid. 32.

22 S. E. Bring, *Boktryckerierna i Uppsala, 2. 1701–1810.* Uppsala 1964, s. 98.

23 Carl Rudolf Gardberg, *Boktrycket i Finland. 2. Från Freden i Nystad till Åbo brand.* Helsingfors 1957, s. 223.

24 Wollin a.a. 105 ger blott korta antydningar om inventariet men fäller omdömet: "Vad stilgjuteriet beträffar byggde han med tiden ut det till större kapacitet än Svenska stilgjuteriet för sin del någonsin mäktat." Jfr Biblis 1958 s. 134.

25 RA Kanslikollegium. Skrivelser från boktryckare. Ser. E. XIII:13. Här också Nordströms skrivelse 6/5 1788 med dess referat av Kgl. M:jts resolution 17/1 1782.

26 Wollin a.a. 113.

27 RA Kanslikollegium, bland bokbindarpapper E XIII:16 Kauer & Orth skrivelse n:r 385, ink. 9/11 1780. – Passow skr. n:o 27, ink. 15/1 1782.

28 Nordströms uppgjutning av Isaac Moores baskervillesnitt enligt dennes citerade stilprov åskådliggöres här med följande tabell:

MOORE 1768	NORDSTRÖM 1787	NORDSTRÖM 1795
Five lines Pica Roman	–	Stora Missal Antiqua No. 2
Four lines Pica Roman	Lilla Missal Antiqua N:o 27	Lilla Missal Antiqua No. 3
French Canon Roman	Grofva Canon Antiqua N:o 21	Grofva Canon Antiqua No. 5
French Canon Italic	Lilla Missal Cursiv N:o 28	Lilla Missal Cursiv No. 4
Two lines Great Primer Roman	Lilla Canon Antiqua N:o 22 (versaler)	Lilla Canon Antiqua (versaler) N:o 6
Two lines Great Primer Roman	–	Dubbel Mittel Antiqua (gemena) N:o 10
Two lines Great Primer Italic	Lilla Canon Cursiv N:o 35	Lilla Canon Cursiv (versaler) N:o 7
Two lines Great Primer Italic	–	Dubbel Mittel Cursiv (gemena) N:o 11
Two lines English Roman	–	Fin dubbel Mittel Antiqua (versaler) N:o 8
Two lines English Italic	–	Fin dubbel Mittel Cursiv (versaler) N:o 9
Long Primer Roman No. 1	Corpus Antiqua (utan n:r, p. 7)	Corpus Antiqua N:o 22
Long Primer Roman No. 2	Petit Antiqua N:o 17	Petit Antiqua N:o 24
Long Primer Italic No. 1	Corpus Cursiv N:o 13	Corpus Cursiv N:o 23
Long Primer Italic No. 2	Petit Cursiv N:o 31	Petit Cursiv N:o 25

Stilproven rymmer också två typsnitt i den s.k. "kulserien" av Christian Zinck, svarande mot NS 152 (p. 126) och NS 153 (p. 124) samt NS 167 (119) i Axel-Nilssons Type Studies. Däremot är Nordströms Ordinair Cicero Antiqua N:r 20 icke = NS 66 (p. 102) av Zinck, som förf. uppger. Den tillhör en hel grupp i Nordströms stilprov av 5 antikvor och en kursiv som har gemensamma drag, bl.a. ett signifikativt gement p med sned serif, som pekar på Nederländerna och skulle kunna vara de Enschedé-snitt Nordström själv talat om. Men i de stilprov, som varit mig tillgängliga i Sohmska saml. från 1744 (8:o 108) och 1768 (4:o 96) samt Rosart 1768 (4:o 110) har identitet ej kunnat konstateras.